

Борис ГАЛАС

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО СЛОВНИКА ПІЛИПА МОРАЧЕВСЬКОГО

Пилип Морачевський [псевдонім Хвилिमон Галузенко; 14 (26).XI 1806, с. Шостовиця Чернігівського повіту — 17 (29).IV. 1879, с. Шняківка Ніжинського повіту, тепер такого ж р-ну Чернігівської обл.] — надзвичайно цікава і, на жаль, ще мало вивчена постать в історії вітчизняної духовної культури. П.Морачевський відомий передусім як перекладач на українську мову Євангелія, автор поеми-епопеї, написаної коломийковим розміром, “Чумаки, або Україна з 1768 року” та інших поетичних творів [7: 529—542; 1; 8].

Відомо, що П.Морачевський робив спробу заручитися підтримкою Російської академії наук у справі підготовки й видання великого українсько-російського словника. Однак необхідної допомоги не було. А доля зібраного П.Морачевським словникового матеріалу, як і ряду інших праць із його доробку, неясна.

Подаючи список праць П.Морачевського за В.Науменком (“Киевская старина”, 1902, № 11—12), Б.Шевелів дещо доповнив його [9: 34—35]. Тут у пункті 2) зазначено: “Словарь малороссійскаго языка по полтавскому нарѣчю” р. 1853 (р. 1853 Морачевський надіслав до Російської Академії наук частину цієї праці. Доля праці невідома) [9: 35].

---

* Докладні біографічні відомості і найповніший список літературних і наукових праць П.Морачевського вперше подав Б.Шевелів [9: 34—36], який з’ясував за архівними матеріалами і свідченнями онуки П.Морачевського О.П.Дроздової, що батько письменника, “губернський секретар” Семен Григорович Морачевський, помер 1812 р. в ополченні, тож Пилип залишився під опікуванням матері — Олександри Максимівни (Галузевської) та свого діда Максима Семеновича Галузевського (Галузи). П.Морачевський навчався в Чернігівському повітовому училищі (1816—1820), Чернігівській гімназії (1820—1827), за відмінні успіхи в якій був записаний у розряді тих випускників, що відзначилися в усіх науках, роблять честь гімназії і служать прикладом для учнів. 1828 р. закінчив студії в Харківському університеті. Склавши необхідний іспит, 4 вересня 1829 р. став на службу викладачем математики у Сумському повітовому училищі. А в 1832 р. після чергового іспиту в Харківському університеті П.Морачевський того ж року призначений на посаду молодшого вчителя російської мови та географії Луцької гімназії. Пізніше (1835) переведений на посаду старшого вчителя російської словесності до Кам’янець-Подільської гімназії; обіймав посаду інспектора цієї ж гімназії (1838—1849), управляв дирекцією шкіл Подільської губернії (1848). Із 27 квітня 1849 р. до часу виходу у відставку (1859) П.Морачевський працював інспектором Ніжинського ліцею Безбородька та інспектором Ніжинської гімназії. Указом Сенату 1851 р. П.Морачевський і його нащадки зараховані до розряду дворян Чернігівської губернії. У шлюбі з Ганною Яківною Митькевич він мав п’ятьох дітей: трьох синів і двох дочок. Похований на цвинтарі шняківської церкви.

Ні у Б.Шевелева, ні у пізніших згадках про укладений П.Морачевським словник української мови немає жодних відомостей, який власне зміст словника і чи зберігся рукопис. П.Горецький про цей словник писав так: “До початку 50-х років XIX ст. належить ненадрукований українсько-російський “Словарь малороссійскаго языка по полтавскому нарѣчію” П.Галузенка-Морачевського. В 1853 р. автор надіслав частину словника до Російської академії наук. Дальша доля і всього словника, і цієї його частини невідома” [3: 59]. Вважаємо, що слово *ненадрукований* тут дезорієнтує читача. Характеристику *ненадрукований* доцільно застосовувати тоді, коли точно відомо, де знаходиться той рукописний матеріал, який іще не надрукований (але існує можливість це зробити). Не слід на один рівень ставити втрачені словники, словники з невідомою долею (зміст яких не з’ясований) і реальні (з архівними координатами) лексикографічні пам’ятки.

Не найкращу послугу науці зробив такий обтяжений згадками “проблемних” словників, хоча в інших відношеннях цілком обґрунтований, висновок П.Горецького: “В цей час [30—40-і роки XIX ст.] широко розгорнулася робота над укладанням українсько-російських словників. Але жодний із цих словників не був надрукований — ні словники Метлинського, Боровиковського і Галузенка-Морачевського**, ні словник Білецького-Носенка, на який була позитивна рецензія Максимовича. Всі ці лексикографічні праці, які безсумнівно були кращі від невеличких попередніх спроб, не могли вийти в світ насамперед через політичні причини: уряд Миколи I вороже ставився до українського друкованого слова, особливо після розкриття Кирило-Мефодіївського товариства. Зрозуміло, що і казенна наука підтримувала офіційальний курс політики самодержавства, спрямованої на пригнічення культури всіх неруських народностей царської Росії” [3: 60].

Спіраючись на дані П.Горецького, Т.Кульчицька в розділі “Рукописні словники” у пунктах №№ 1351 і 1361 вказує лексикографічні праці Л.Боровиковського і П.Галузенка-Морачевського [4: 220, 222], хоча необхідних підстав для такої згадки у бібліографічному (!) переліку немає. Достатньо було б обмежитися загальними зауваженнями у вступній частині (передмові) з обґрунтуванням, чому бібліографічних довідок про ці праці не подано: їх просто досі не виявлено.

Немалий інтерес у зв’язку з цим становить архівна справа про розгляд надісланого П.Морачевським Російській академії наук початку його словника [6].

Перший документ у цій справі — лист П.Морачевського, адресований Другому відділенню Академії наук, від 10 липня 1853 р. Далі подаємо виклад змісту цього листа.

Видання *Областнаго Великорусскаго Словаря* (тут і далі курсив наш — Б.Г.) навело П.Морачевського на думку зайнятися упорядкуванням *Словаря*

** Згаданий тут “словник Метлинського” — насправді праця Ф.Шимкевича, а дійсний словник А.Метлинського не виявлений [2: 6, 21—25; пор. також: 5: 9—10]; де знаходяться наступні два словники і якого вони були змісту й обсягу — ніким не з’ясовано.

Малоруського, или Южноруського, языка як наріччя, що походить від одного з російського мовою кореня, і як наріччя, що складає живу мову численного та багатого історичними переказами південноруського народу й так виразно, поетично-мило звучить у думках, піснях, прислів'ях і приказках.

Матеріали для словника П.Морачевський приробирав значні, оскільки в цьому йому допомогли добрі люди. Щоб випробувати свої сили спочатку в легшій праці, П.Морачевський склав в алфавітний порядок і пояснив кожне слово в невеликому своєму творі українською мовою під назвою “Свѣтъ”. Завершивши цю відносно легшу працю і дещо при звичаївшись, він наважився розпочати реалізацію своєї давньої мрії — упорядкування українського словника, і весь вільний від служби час був присвячений цьому.

Про загальні засади і методику складання словника П.Морачевський повідомив, що спочатку мав намір зібрати тільки власне українські слова, виключивши всякі іншомовні слова, в тому числі й запозичені з російської. Однак згодом автор вирішив показати, як багато іншомовних слів засвоїли українці, вимовляючи їх на свій лад. Тому вирішено фіксувати всі слова, які лише входять у народну мову відповідно до української їх форми.

Оскільки *Словарь Малорусскій, як і Областной Великорусскій*, повинен бути не стільки навчальною книгою, скільки пам'яткою слова і мови народу, доцільно підкріпити значення кожного слова, особливо суто українського, різноманітними фразами з давніх і нових пам'яток народної поезії і з живого народного мовлення, із яким автор, як українець, досконало обізнаний. Скорочення після кожної ілюстрації показують, звідки вона взята: *П.* — “г҃сьня”, *Посл.* — “пословица”, *Пог.* — “поговорка”, *Г. н.* — “говорь народный, живая рѣчь”; скорочення прізвищ письменників, на думку упорядника, відгадає кожен. “*На цілком усі букви азбуки, — характеризує далі свій словник П.Морачевський, — у мене дуже багато слів і вже складені в алфавітний порядок. У вибірці слів багато допомогли мені згадані мною матеріали народної поезії і мови, також твори Котляревського, Основ'яненка, Гулака-Артемівського та інших письменників, у яких кожен вислів є справжня жива народна мова*”.

П.Морачевський просить Академію наук висловити свої поради і зауваження щодо початку (А—Б) упорядкованого словника, який він кваліфікує як свій “первый Опыт Малоруського словаря”; це вберегло б його від марнування часу, бо, якщо фахівці оцінять *Опыт* як невдалий, то П.Морачевський припинить подальшу упорядницьку роботу. Він зізнається, що досі не мав жодної можливості скористатися чіми б то не було міркуваннями, чи правильним є саме спрямування словника. Отже, в порадах і зауваженнях членів Академії П.Морачевський справді мав *доконечну потребу*.

Свій погляд на сутність, географію поширення і діалектну розгалуженість української мови П.Морачевський викладає так: “Малоруська мова, відповідно до місцевих умов, поділяється на різні наріччя, що різко відрізняються одне від іншого як формами слів, так і особливою вимовою. У цьому відношенні головні наріччя такі: полтавське,

харківське, чернігівське, київське, подільське і волинське; до них, для повноти, можна долучити ще галицьке. Усі ці наріччя можна підвести під три найосновніші розряди: південномалоруське (у якому має першість молдавське), північномалоруське (чернігівське) і західномалоруське (з-дніпровське, особливо волинське і подільське). Якими близькими вони не були б між собою як наріччя одного народу, однак поєднати їх в одному словнику дуже важко, принаймні тепер, коли ще немає ніякого малоруського словника, коли потрібно не лише пояснити значення кожного слова, але навіть відшукувати ці слова і складати їх в алфавітний порядок, у якому вони ніколи ніде не стояли. Розмірковуючи про ці відмінності наріччя малоруської, чи південномалоруської, мови і про труднощі їх об'єднання нині в одному словнику, який і є першою спробою, я вирішив дотримуватися одного лише наріччя, яке вважаю головним, суто малоросійським, не зіпсованим впливом на нього інших нарічч, особливо польського та литовського, а саме наріччя південномалоруського (полтавського), яке відтунное в давніх малоруських думках і народних піснях, і яким писали Котляревський, Основ'яненко, Артемовський та інші” [6: 3].

Оригінальні, цікаві зауваження П.Морачевського про правопис. “Я сам, — стверджує він, — вважаю найкращим для малоросійських творів той правопис, яким можна писати просто, як кажуть, якомога уникаючи різних значків над буквами й уведення особливих букв; наприклад: *Бигъ, слизка, мині, ёму, ії, винъ* тощо. — Але для філологічної галузі мови необхідний такий правопис, який не віддаляв би слова від його кореня й не затемнював його походження, значення і вимови. Це спонукало мене прийняти такий правопис: *Е, е* — виражає звук російського *э: дерево, серце, сонце, перо, еге. Ё, ё* — виражає звук російського *е: щастє, маєшь, малєє, є. Ъ, ъ* — виражає звук російського *ю: слєза, дєготъ, ёму, ёлотъ. Ы, ы* — виражає звук російського *и: слєзонька, слєзь, соловьєвъ, ей, моєй, нєсь, сплєвъ. ъ* — виражає звук російського *ы* (я вживаю цю букву переважно в тих випадках, де ставиться вона по-російськи): *ѣсты, Нѣжсинъ, Чернѣзовъ, тобѣ, дѣты, нѣсьня, нѣ, нѣчого. и* — виражає звук, м'якший за російський *ы*, але значно твердіший за *и*, займає середину між *ы* та *и: аби, биты, бистрый, доки, таки, чи. ѝ* — виражає звук російського *и*, так само, як буква *ѐ: водийї, земли, іхъ, стоить, годї. ђ* — виражає звук російського *и: Бѡгъ, нѡсь, вѡкно, пѡшовъ, волѡвъ. Г, ђ* — виражає звук російського *г*, або краще латинського *g: ђузъ, ђуля, ђмахъ*.

Усі інші букви виражають ті самі звуки, які виражають вони і в російській мові. Букви *Ф* та *Ѳ*, для яких у малоруській мові немає відповідного звука, я викинув, замінивши їх двома буквами *Хв* відповідно до малоросійської вимови: *хвиля, хвища, Хведоръ, анахвела*” [6: 3 зв. — 4].

У двох примітках до запропонованих правил П.Морачевський зробив часткові пояснення своїх позицій. Зокрема, він зауважив, що можна було б замість “дебелого *е*” прийняти букву *э*, але, на думку П.Морачевського, ця буква так незручно пишеться, а в українській мові так часто чути відповідний їй звук (довелося б по три і чотири рази писати її в одному слові: *чэрэвичэньки, дэрэвцэ, сэрдэчнэ, нэвэлычэнькэ, бэзнэвиннэнькэ*).

Щоб писати якомога менше знаків над буквами, можна б, пише П.Морачевський, букви *é, ú, ó*, які позначають той самий звук, замінити однією буквою (*ú*), однак у такому випадку багато слів не лише дуже далеко відійдуть від своїх коренів (*Бігъ, Бога, Божій; поиты, пішовъ; жена, жінка, женуться, жонатый; слѣза, слізка, слезно; плесты, плівъ*), але й деякі затемняють своє значення, так що не відомо буде інколи, таке саме поняття виражає слово чи інше, цілком однозвучне з ним: *нісь* (рос. *носъ*) і *нісь* (*нёсь*).

П.Морачевський попросив Академію наук відгукнутися, чи він на правильному шляху: “Утім, як про план і склад Словника, так і про український правопис я хотів би знати думку Академії наук: тоді б моя справа пішла краще — я знав би, що йду прямо до мети, що не даремно працюю, і взявся б за працю, за вказівками Академії, з іще більшою енергією, хоч би мені довелося переробляти й укладені вже остаточно перші дві букви” [6: 4].

Призупиняючи до отримання відповіді з Академії наук дальше чистове впорядкування словникових матеріалів, П.Морачевський так характеризує їх стан і можливий спосіб поповнення їх: “*Оскільки на всі вже букви алфавіту слова у мене зібрані й упорядковані*, то в очікуванні того, що Друге відділення імператорської Академії наук удостоїть мене прихильною відповіддю, я призупиню доти систематичну роботу зі Словником, а займуся тепер підготовкою фраз для кожного слова, яких, між іншим, зібрано у мене вже доволі. Тоді робота моя піде спільно: кожне значення слова ясніше і точніше визначається фразами народної мови. Фрази при словах я залишаю без перекладу: по-перше, тому, що їх зрозуміє майже кожен, хто володіє російською мовою, а по-друге й особливо, тому, що переклад фраз надзвичайно збільшив би обсяг Словника, й без того досить великого. Можливо, я занадто вже захоплююся фразами й подекуди ставлю їх забагато; але мені здається, що це не є ще недолік: із багатьох фраз можна вибрати найсильніші, більш придатні до справи, а решту знищити” [6: 4 зв.].

П.Морачевський просить вибачити за доповнення й виправлення в надісланому до Академії наук рукописі, просить зрозуміти його бажання якомога швидше дізнатися думку Академії, чи буде корисною його праця і чи продовжувати її в такому ж або іншому дусі, або взагалі вважати її марною витратою часу, а тому — припинити.

Наприкінці листа П.Морачевський повідомляє, що до надісланого початку словника додається невеликий художній твір — “Свѣтъ” (“Українськи Сонети”), який уже розглянув Київський цензурний комітет. Цей твір дає уяву про застосований раніше П.Морачевським правопис. А загалом усі матеріали автор просить після розгляду повернути йому в Ніжин. “Знаючи, — пише П.Морачевський, — що перший начерк, особливо в такій значній справі, складений згідно з уявою однієї людини, рідко буває вдалим, я тим більше осмілююся звернутися до імператорської Академії наук, зі щонайглибшою повагою просячи уваги, поради й допомоги, сміючи запевнити, що, у міру сил і здібностей, готовий

трудитися на ниві вітчизняного слова, якщо мої труди можуть буди якось корисні” [6: 5].

У чорнових протокольних документах Академії наук зазначено, що академік І.Срезневський, повертаючи зошит (289 сторінок) “*Опыт Малорусскаго словаря*” упорядкованого П.Морачевським, доповів Другому відділенню, що, судячи з початку (А—Б), праця П.Морачевського гідна повної уваги і схвалення всіх, кому дороге ґрунтовне вивчення російської мови в її місцевих видозмінах. Підставою є як її значний обсяг, так і багатство й різноманітність зібраних у ній матеріалів, а водночас і вміння автора правильно впорядкувати матеріали за накресленим планом. Видання цього словника було б прекрасним подарунком у наш час, коли користі науки спонукають дорожити добрими посібниками для вивчення місцевих наріч. “Я не думаю, однак, — застеріг І.Срезневський, — щоб користі науки вимагали видання словника пана Морачевського саме в такому вигляді, як він упорядкований. До нього увійшли слова, не тільки закорінені в народі, але й усі ті, котрі з якого б то не було приводу могли увійти в малоруську фразу. Оскільки малоруське наріччя залишається в числі простонародних, то в ньому немає слів для вираження дуже багатьох понять, і малорос, говорячи по-своєму, для таких понять повинен уживати або слова загальнолітературної російської мови, або іншомовні. Із цього, однак, що вони будуть вимовлені по-малоруськи й записані у малоруській фразі, ще не випливає, що вони належать малоруському наріччю: у *малоруському словнику їм не можна дати місця*. З іншого боку, авторитет письменників, вправляючи своє мистецтво володіння малоруським наріччям, у малоруському словнику не може мати тієї сили, якої звичайно надають авторитетові письменників у словниках тієї чи іншої літературної мови: єдине джерело Словника простонародного наріччя є сам народ; письменник, що змінює смисл слів народних, не авторитет, а зразок спотворення народного говору, а такий, що не змінює, не дасть словнику нічого нового, чого не може бути в ньому без його допомоги. Ні слова, відомі лише з письменників, ні вирази письменників, не необхідні в обласному словнику. Випустивши все це зі словника п. Морачевського, обсяг його значно зменшиться і видання стане більш можливим. — Від подібного словника п. Афанасьєва він відрізняється стислістю пояснень слів, відсутністю етнографічних пояснень і *більшим списком слів*” [6: 6—6 зв.]

Як засвідчують інші документи розгляданої архівної справи, від Академії наук був надісланий лист П.Морачевському з повідомленням, що Друге відділення АН, отримавши 10 липня 1853 р. початок упорядкованого П.Морачевським словника, доручило розглянути його академікові І.Срезневському. Копію відгуку І.Срезневського надіслано П.Морачевському. У листі, датованому 9 лютого 1854 р., П.Морачевський у відповідь писав: “Висловлюючи свою щонайглибшу подяку за увагу Академії до моєї посильної праці і за схвальну про мене думку, якою імператорська Академія наук удостоїла мене у відзиві від 29го вересня минулого року за № 254, маю честь найпокірніше просити Академію

розпорядитися про пересилку представленого мною тому Словника і Вірша мені назад у місто Ніжин, на моє ім'я" [6: 8]. 27 лютого 1854 р. рукописи П.Морачевського були надіслані авторові [6: 9].

Ніяких інших додаткових надійних відомостей про те, що сталося чи могло статися із зібраним П.Морачевським лексикографічним матеріалом, виявити не вдалося. У розглянутій тут справі Російської академії наук ніде немає такого варіанту назви, який подав Б.Шевелів, а за ним подають інші автори: "Словарь малороссійскаго языка по полтавскому нарѣчію". Тут неодноразово вжиті такі її формулювання: "Опытъ Малорусскаго Словаря", "Малорусскій Словарь" (і жодного разу ми не помітили фрази "по полтавському наречію").

Висновки

1. П.Морачевський (1806—1879) протягом тривалого часу збирав матеріал для великого словника української мови. Плануючи кінцево опрацювати цей матеріал і підготувати його до друку, автор намагався заручитися підтримкою Російської академії наук. 10 липня 1853 р. він листовно звернувся до Другого відділення РАН з проханням розглянути надісланий водночас початок (А—Б) упорядкованого ним словника — "Опытъ Малорусскаго Словаря" обсягом у 289 сторінок. 27 лютого 1854 р. рукопис було повернуто авторові в Ніжин. Що з ним трапилося потім, де знаходиться нині цей документ, а також решта зібраних П.Морачевським матеріалів до українсько-російського словника, не відомо, як не відомо, чи взагалі збереглися вони.

2. Деякі відомості про зміст словника П.Морачевського, застосований в українській частині правопис, погляди П.Морачевського на українську мову, а також про позиції членів РАН, зокрема І.Срезневського, щодо проблеми словника української мови, містяться в архівній справі "О рассмотрении начала составляемого г. Морачевским "Опыта Малорусскаго словаря" (Архів РАН, СПб.).

3. П.Морачевський укладав словник, який значною мірою базувався на ресурсах південно-східного наріччя і який мав засвідчити, що українська мова — самостійна, розвинена мова великого народу, хоча цю ідею він вимушено прикривав перед офіційною державно-науковою установою, покликаною дбати про поширення й утвердження *отечественного языка*. Цю ідею добре прочитав І.Срезневський в упорядницькій методиці П.Морачевського, із якою академік принципово не погоджувався, бо "не бачив" необхідності фіксувати в українському словнику нічого, крім того, що є простонародним. Виходило, що лише російська мова наділена правом отримувати лексико-семантичні донорські впливання будь-якого походження на підтримку її життєздатності в усіх суспільних сферах; і як донорська сировина певне значення могла мати й українська мова, однак не як окрема мовна система і рівноправний конкурент російської мови. Допустити складання словника *літературної* української мови, у якому були б широко представлені матеріали з творів українських письменників (визнаних нині класиків і творців нової української літературної мови), визнати її претензії на вільний розвиток офіційна російська наука не могла.

І.Срезневський, всупереч колишнім (у харківській період своєї діяльності) висловлюванням, оцінював українську мову виключно як говіркову, і її словник, згідно з його відзивом, адресованим П.Морачевському, може бути лише *обласним*. Якщо випустити зі словника П.Морачевського “зайві” елементи (взяті з творів українського красномовства), то, на думку І.Срезневського, видання словника “стане більш можливим”. В І.Срезневського за погано прихованою дипломатичністю проглядає небажання друкувати *великий* український словник. Чи не тому припинено було друкування й словника О.Афанасьєва-Чужбинського? Адже повний видрук цього словника, можливо, значною мірою погасив би, як безпредметні, дискусії: українська мова — окрема розвинена слов’янська мова чи діалект (наріччя)?

4. Правописні пошуки П.Морачевського засвідчують дистанціювання від російської мови, прагнення увиразнити відмітні риси української мови. Це не могло сподобатися в Російській академії наук, перед якою ставилося завдання дбати про утвердження, єдиної літературної мови і єдиного загальнодержавного правопису, що для українців міг набути форм малоприспосабованої й несимпатичної “ярижки”, чи, за висловом А.Кримського, “казенки”.

5. Варто здійснити ретельний архівний пошук українсько-російського словника П.Морачевського. Якщо всі зібрані П.Морачевським словникові матеріали вціліли, то можна передбачати, що кількість їх могла б сягнути за 30 тис. одиниць, адже, як видно із згадок про фрагмент А—Б, повний реєстр його, можливо, перевищував обсяг словника О.Афанасьєва-Чужбинського, друкована частина якого (А—З) нараховує близько 6 тис. слів, а повний рукопис, можливо, містив 25—30 тис. слів.

1. Білокінь С.І. Морачевський Пилип Семенович // Українська літературна енциклопедія. Т. 3. — К., 1995. — С. 415.
2. Галас Б.К. Ф.С. Шимкевич як лексикограф і українське словникарство (кінець XVIII — початок XX ст.). — Ужгород: Полічка “Карпатського краю”, 1995. — 300 с.
3. Горещкий П.Й. Історія української лексикографії. — К.: АН УРСР, 1963. — 243 с.
4. Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII — XX ст.: Бібліографічний покажчик. — Львів, 1999.
5. Німчук В.В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка // Білецький-Носенко П. Словник

- української мови. — К.: Наук. думка, 1966. — С. 5—37.
6. О рассмотрении начала составляемого г. Морачевским “Опыт Малорусского словаря” // Архив РАН (СПб) — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 132.
7. Українські поети-романтики 20—40 років XIX ст. — К.: Дніпро, 1968. — 635 с.
8. Хропко П. Морачевський Пилип // Українська література у портретах і довідках: Давня література — література XIX ст.: Довідник. — К.: Либідь, 2000. — С. 207.
9. Шевелів Б. “Чумаки” Филімона Галузенка и справжній автор цієї поеми // За сто літ: Збірник. Кн. 6. Вип. 24. Т. 38. — К., 1930.